

2. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén 1918-ig

2.1. Etnopolitikai folyamatok és az államnyelv kérdése

A mai Kárpátalja területéhez alapvetően a történelmi Magyarország négy vármegyéje: Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung tartozott. A nagyobb részt hegyvidéki környezetben a ruszin/rutén nép tagjai voltak etnikai és nyelvi többségben. A 19. század közepére még nem volt egységes irodalmi nyelvük, az orosz és az ukrán irányzat hívei nem szűnő vitákat folytattak egymással.

5. táblázat. A történelmi Kárpátalja népességének etnikai összetétele, 1880–1910

Anyanyelv	1880		1910	
	fő	%	fő	%
Ruszin	244.742	59,8	330.010	54,5
Magyar	105.343	25,7	185.433	30,6
Német	31.745	7,8	64.257	10,6
Román	16.713	4,1	11.668	1,9
Szlovák	8.611	2,1	6.346	1,0
Egyéb	1.817	0,5	8.228	0,4
Összes lakos	408.971	100,0	605.942	100,0

Összeállítva az alábbiak alapján: Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó. 35.; Kocsis Károly–Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest, 1998, Geographical Research Institute and Minority Studies Programme.

Ugyanakkor az 1867-es kiegyezés aláírását követően, a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttével, amelynek magyar részében az államalkotó nemzet nem volt többségben, a politikai gondolkodásban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének kivívása, ha kell, akár az asszimiláció erőltetése révén is. A 19. század vége felé azzal indokolták az egyre nagyobb mértékű beavatkozást a nemzetiségi oktatásügybe, hogy Magyarország minden polgárának érdeke az államnyelv megtanulása, mivel az elősegíti a társadalmi érvényesülést.

Egészen a felvilágosodás koráig a latin volt az állam hivatalos nyelve, illetve csak ezen a nyelven lehetett a magasabb iskolázottságot, magasabb műveltséget megszerezni. A nemzetiségi szempontok a 18. század második felétől jelennek meg az oktatáspolitikában. Az 1777-ben elfogadott, *Ratio Educationis* (Magyarország és a társországok átfogó oktatási-nevelési rendszere) első ízben szabályozta átfogóan a magyarországi közoktatásügyet. A rendelet külön foglalkozik a nemzetiségi nyelven oktató alapiskolákkal. A rendeletben felsorolt hét nemzet, melyek az országban élnek: a magyarok, a németek, a szlovákok, a horvátok, a ruszinok, a szerbek és a románok.

II. József császár uralkodása idején megpróbálta a német nyelvet az ország hivatalos nyelvévé, illetve a közép- és felsőfokú oktatás nyelvévé tenni. Rendelkezései a Monarchia lakosságának heves ellenállásába ütköztek, így az uralkodó később visszavonta ezeket.

A magyar nyelvet kis lépésenként, egy-egy területet szabályozó oktatási törvényekkel vezették be 1790-től, és minden újabb lépést a nemzetiségek gyengébb vagy erősebb tiltakozása kísérte. A törvények megvalósítását, így közvetve a magyar nyelv államnyelvként való bevezetését lassította, hogy nem volt elég tanító, s a megfelelő módszertan is hiányzott a magyar nyelv oktatásához. A magyar a törvényhozás, a hivatalok, a közigazgatás, a bíraskodás és az oktatás hivatalos nyelvává az 1844:II. tc. által vált.

A következő fontos állomás 1868-ban a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló XLIV. tc. elfogadása volt, amely szerint a törvényhozás és a legfelső hatóságok nyelve a magyar, de a törvényeket a többi nemzetiség nyelvén is közzé kell tenni, illetve a községekben az ügyintézés hivatalos nyelve az ott leginkább használt nyelv kell legyen. A törvény alapelve: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az osztatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

2.2. Oktatáspolitikai a millennium jegyében

A közoktatásügyet az Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter nevével fémjelzett 1868. évi XXXVIII. tc. szabályozta. Az 58. § többek között kimondta: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike.” A törvény biztosította a felekezeti iskolák alapításának és fenntartásának jogát, amelynek révén egyebek között a ruszin gyermekek számára nemzeti egyházuk, a görög katolikus felekezet gondoskodott az elemi oktatási rendszer létrehozásáról. A magyar államnyelvet ebben az időszakban az elemi iskolákban tantárgyként sem kellett oktatni. Az időszakban hét nyelven adtak ki tankönyveket és hét nyelven jelent meg a *Néptanítók Lapja*. Az 1870-es évek közepétől fokozódó nacionalista politika hatására ugyanennek a lapnak már csak kizárólag magyar nyelvű változata volt.

A Trefort Ágoston kultuszminiszter által előkészített 1879:XVIII. tc. a magyar államnyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben minden magyarországi népiskolában kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását, valamint megfelelő ismeretét a tanítók számára. Az 1883:XXX. tc. a nemzetiségi középiskolákban tette kötelezővé a magyar nyelv és irodalom tanítását. Az 1891:XV. tc. pedig a kisdudóvókban írta elő, hogy a nem magyar anyanyelvű gyerekeket meg kell ismertetni az államnyelvvél, azaz a magyarral.

Wlassich Gyula minisztersége idején az úgynevezett millenniumi iskolaakció keretében nagy számban hoztak létre magyar tannyelvű állami iskolákat, különösen a nemzeti szempontból „veszélyeztetettnek” minősített nyelvhatárokon. Az ezeréves államalapítás, a millenniumi ünnepek éveiben általánossá vált az a meggyőződés, hogy a magyar tannyelvű állami iskolák tudatos telepítésével lehet a leghatékonyabban szolgálni a magyar nemzet- és állameszme egyre fokozódó asszimilációs törekvéseit.

1869-ben az elemi iskolák 42,2%-a volt magyar, 47,3%-a nemzetiségi, illetve 10,5%-a vegyes tanítási nyelvű. Az 1900–1901-es tanévben az ország lakosságának 51,4%-át kitevő magyarság az összes iskola 61,38%-ával, a nemzetiségek pedig az összes iskola 38,62%-ával rendelkeztek. 1880 és 1913 között csaknem duplájára nőtt a magyar tannyelvű elemi iskolák száma, s ugyanilyen arányban esett vissza a nem magyar tannyelvűeké. A leggyorsabban a ruszin és a szlovák nyelvű iskolák száma csökkent.

6. táblázat. A magyarországi népiskolák száma az oktatási nyelv szerint, 1880–1913

Oktatási nyelv	1880	1900	1913
Magyar	7.342	10.325	13.608
Német	867	383	449
Szlovák	1.716	528	365
Ruszin	393	93	47
Román	2.756	2.157	2.170
Szerb és horvát	313	135	269
Egyéb	48	23	21
Összes nem magyar	6.093	3.319	3.321
Magyar–német	919	720	–
Magyar–szlovák	597	1.224	–
Magyar–ruszin	246	304	–
Magyar–román	394	808	–
Magyar–szerb-horvát	131	308	–
Magyar–egyéb	102	40	–
Összes kétnyelvű	2.389	3.404	–
Összes nem magyar és kétnyelvű	8.482	6.723	3.321

Forrás: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. II. köt. Budapest, 1978, Akadémiai. 1007. o.

Az oktatáspolitikai nyelvpolitikai vonatkozásainak eredményeit jól tükrözik a népszámlálási adatok. 1880 és 1910 között a magyar anyanyelvűek száma 6,1 millióról 9,9 millióra, arányuk 44,8%-ról 54,4%-ra emelkedett. A növekedés mértékét a természetes szaporulat mellett nyilvánvalóan a nemzetiségek nyelvi asszimilációja is fokozta.

7. táblázat. Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása, 1880–1910

Anyanyelv	1880		1900		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	6.165.455	44,8	8.651.520	51,4	9.944.627	54,4
Német	1.788.232	13,1	1.999.060	11,9	1.903.357	10,4
Szlovák	1.790.485	13,0	2.002.165	11,9	1.946.357	10,7
Román	2.323.794	16,9	2.798.559	16,6	2.948.186	16,1
Ruszin	342.354	2,5	424.774	2,5	464.270	2,5
Horvát	613.394	4,5	191.432	1,1	194.808	1,1
Szerb			437.737	2,6	461.516	2,5
Egyéb	714.889	5,2	333.008	2,0	401.412	2,3
Összesen	13.749.603	100,0	1.838.255	100,0	18.264.533	100,0

Forrás: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2002, Osiris. 49. o.

A századfordulón az országban 182 magyar középiskola (92%) és 16 nemzetiségi középiskola (8%) működött. A tanköteles gyermekek közül az iskolába járók aránya 1872 és

1910 között 75%-ról közel 90%-ra nőtt, azonban közülük 1905-ben még mindig csupán 43% végezte el 12 éves korában az első hat osztályt. 1890-ben az ország összlakosságának 44,5%-a tudott írni-olvasni, ezen belül a magyarok 53,6%-a, illetve a ruszinok 9,7%-a. 1910-ben a ruszinoknak még mindig mintegy háromnegyede írástudatlan volt. Az írni-olvasni tudásban egyedül a németek érték el a nyugat-európai átlagszintet, a több mint 70%-ot. Ekkor még a magyarok közt is több mint 40% volt az analfabéták aránya. Az 1900–1901-es tanévben a felső tanintézetek hallgatói közül 0,53% volt ruszin nemzetiségű. A ruszin értelmiségi réteg 95%-ban papokból és tanítókból állt. Az iskolázottak, a műveltebbek nagy része elmagyarosodott.

1881-ben az oktatási kormányzat eltörölte a végzős osztályokban a ruszin nyelvre vonatkozó vizsgakötelezettséget, 1889-ben pedig megszüntette a felekezeti iskolákban a ruszin nyelv kötelező oktatását. 1898-ban a kormányzat levélben javasolta a munkácsi görög katolikus egyházmegyének, hogy a cirill betűs írásról térjenek át a latin alapú ábécé használatára. Az egyházmegye vezetése azonban a sok évszázados hagyományra hivatkozva elutasította a javaslatot. Ennek ellenére már 1890-ben kénytelenek voltak latin betűs ruszin nyelvű görög katolikus imakönyvet megjelentetni, mivel az iskolában csak magyarul tanuló ruszinok egy része nem ismerte a cirill írásrendszert. A ruszin nyelv és a cirill betűs ábécé védelmében folytatott harc a Monarchia széthullásáig folytatódott.

A századfordulón Magyarországon nem volt ruszin nyelvű közép- vagy felsőfokú oktatási intézmény. A ruszin fiatalok a magyar nyelvű oktatási rendszerbe kerülve elindultak az asszimilálódás útján. Az 1895/1896-os tanévben Magyarország területén három közép fokú oktatási intézményben folyt ruszin nyelvoktatás: a munkácsi állami főgimnáziumban rendkívüli tárgyként, valamint az eperjesi és ungvári királyi főgimnáziumban ugyancsak rendkívüli tárgyként heti nyolc, illetve két órában. Az ungvári görög katolikus kántortanítóképző 1883-tól lett magyar tannyelvű; az értesítőkből az 1906/1907-es tanévtől a tanulók anyanyelv szerinti megoszlását, az 1917/1918-as tanévtől azonban csak a nyelvtudását közölték. Az anyanyelv szerinti statisztikákban a ruszinság igen csekély számú, a ruszinul is beszélők aránya viszont legalább 50%-os volt. Ugyanez a tendencia megmutatkozik az ország népességének statisztikai nyilvántartásában is: anyanyelvi megoszlás szerint 1880 és 1910 között a ruszinok folyamatosan az ország lakosságának mintegy 2,5%-át képezték; ugyanakkor a nemzeti egyház szerepét betöltő görög katolikusok részaránya ugyanebben az időszakban 11%. Ebben közrejátszott az is, hogy a görög katolikus vallást nem csak ruszinok, hanem magyarok, románok és szerbek is gyakorolták.

A 20. század elején tovább romlott a nemzetiségi oktatásügy helyzete Magyarországon. 1907–1908-ban a vallás és közoktatásügyi miniszterről Lex Apponyinak elnevezett iskolai törvénycsoportot fogadtak el. Ezek közül a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól szóló 1907:XXVII. tc. váltotta ki a legtöbb vitát. A törvény egybekapcsolta az állami szerepvállalást az állami befolyásolás és az állami ellenőrzés eszközeivel. A 17. § a következőket mondja ki: „Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segínyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a vállalkólköcsös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell”.

8. táblázat. Magyarország népességének vallási megoszlása, 1869–1910

Vallás	1869		1890		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Róm. kat.	6.266.505	45,9	7.267.695	47,9	9.010.205	49,3
Gör. kat.	1.594.833	11,6	1.658.308	11,0	2.007.916	11,0
Ortodox	2.076.343	15,2	2.064.889	13,6	2.333.979	12,8
Evangelikus	1.100.128	8,1	1.108.714	7,8	1.306.384	7,2
Református	2.024.177	14,8	2.212.761	14,6	2.603.381	14,3
Unitárius	54.719	0,4	61.618	0,4	74.275	0,4
Izraelita	543.696	4,0	707.961	4,7	911.227	5,0
Egyéb	2.884	0,0	9.042	0,0	17.066	0,0
Összesen	13.663.305	100,0	15.162.988	100,0	18.264.533	100,0

Forrás: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2002, Osiris. 51. o.

A törvény egyfelől garantálta a minimálbért minden tanítónak, „ha az illető iskolákban a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása” a minisztérium előírásainak megfelelően folyik (20. §), de elvárta, „hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni” (19. §). Abban az esetben, ha a felekezeti iskolák nem tudták végrehajtani a törvényt, az állami támogatásuk csökkent, az ellenszegülő tanítót pedig dorgálással, pénzbírsággal vagy súlyos esetben állásából való felmentéssel sújthatták. A tanítójelölteket az oktatási minisztériumnak kellett jóváhagynia, ez megfosztotta a nemzetiségi iskolákat a szabad tanítóválasztás lehetőségétől.

A törvény 18. §-a módot adott arra, hogy „ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a húszat eléri, vagy az összes beírt növendéknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban. Minden oly népoktatási tanintézetekben azonban, a melyekben az állam nyelve van egyedüli tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható.”

Apponyi emlékiratában úgy vélekedett, hogy „A magyar nyelv ismeretének terjesztését azonban szükségesnek tartjuk, hogy a nem magyar ajkú intelligencia az állam szolgálatából részét kivehesse és ezáltal minél szorosabban csatoltassék az államhoz, de főleg mint a társadalmi összetartozásnak az eszközét, mely nélkül a politikai egység üres forma marad.”

2.3. Magyarosító állami törekvések

A magyarosító állami törekvések ellen a nemzetiségek folyamatosan tiltakoztak. Balogh Sándor összefoglalása szerint az 1870-es évektől, de különösen az 1890-es évektől az egyes nemzetiségek politikai képviselői szolidaritást is vállaltak egymással. A nemzeti-
ségek együttműködésének kiemelkedő eseménye volt 1895 augusztusában a budapesti

nemzetiségi kongresszus, amelyen a nyelvhatároknak megfelelően kialakított megyéken alapuló nemzeti önrendelkezés megvalósítását javasolták. A nemzetiségi kongresszuson megalakított végrehajtó bizottság 1896-ban a millenniumi ünnepségek ellen tiltakozott.

„A századforduló időszakában mind nagyobb lett a szakadék a politikailag kultivált nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között. A nem magyar nemzetiségűek több jogot, területi autonómiát akartak. Ha politizáló elitjeik körében nem is volt általános az önálló nemzetállam célja, egyre kevésbé volt elfogadható számukra a magyar politikai nemzet gondolata. A magyarok és a nemzetiségiek között erőteljes választóvonalnak bizonyult, hogy a magyarok nemzettudatában meghatározó szerepet játszott az ezeréves magyar államiság, míg a nem magyarokéból értelemszerűen hiányzott a saját államiság mozzanata. A nemzetiségek elitje mindinkább realitásként számolt a saját nemzetállammal” – állapítja meg Szabó Ildikó.

A magyar társadalmi-politikai közélet számos jeles képviselője, politikusok és nem politikusok is tiltakoztak a magyarosító törekvések ellen, s a magyarok és nem magyarok kiegyezését szorgalmazták a kölcsönös nemzeti megbecsülés jegyében. Itt kell megemlítenünk többek között Mocsáry Lajost, Ady Endrét és Jászi Oszkárt. Mocsáry Lajos országgyűlési képviselő megszólalása: „A magyar nemzetre nagy és nehéz feladat vár, neki másod ízben kell megalapítania e hazát. Ki kell találnia, miként szervezze akként ezt az államot, hogy az ne csak conglomeratuma legyen azon nemzetiségi alkotórészeknek, melyek most már egymástól elkülönülve és magukban consolidálva állnak itt, mint felhalmozott építőanyag, hanem legyen és maradjon szerves egész, melyet egy általános hatású benső erő össze tart. [...] az 1868-iki nemzetiségi törvényt meg kell tartani, végre kell hajtani becsületesen, hogy ehhez képest az állam részéről támogatni kell a nemzetiségek culturalis törekvését, segíyezni kell nemzetiségi nyelvű tanintézeteket; mondtam és mondom, hogy a hivatalok betöltésénél – ismét a törvény rendeletéhez képest – kellő tekintettel kell lenni a nem magyar ajkú honpolgárookra; [...] mondtam, hogy fel kell hagyni a közművelődési egyletek azon irányeszményével, mely a nemzetiségek létszámának fogyasztását tűzte ki feladatul; mondtam, hogy fel kell hagyni azon insultálással, hogy magyar és hazafi egy értelmű, tehát hazaáruló mind az, a ki nem magyar.” Tisza István (1903–1905 és 1913–1917 között az ország miniszterelnöke) is így nyilatkozott: „hát abban az illúzióban élünk-e mi, hogy megmagyarosítottuk az oláh vagy tót polgártársunkat, akik magyarul írni vagy olvasni megtanítottunk? Hiszen ez nem magyarosítás, uraim! [...] Valaki megtanulhat írni és olvasni talán, de különösen, ha jól megszékírozzák az iskolában, még nagyobb gyűlölője lesz a magyar nemzeti ügynek, mint addig.”

A magyarosító politika eszköztárába tartozott az is, hogy a kormány szorgalmazta az idegen személy- és helynevek magyarra változtatását. A rendszeres helységnévadás Magyarországon a 19. század végétől, a települések törzskönyvezéséről szóló 1898:IV. tc. elfogadásával kezdődött el. Csaknem másfél évtized alatt kialakult az egységes magyar hivatalos helységnévrendszer, amely azonban a nemzetiségek részéről számos vitára adott okot. Tisza Kálmán kabinetje látott hozzá a nemzetiségi területen fekvő települések névmagyarosításához, és „idegen” nevének megváltoztatására buzdította a lakosságot is. Bánffy Dezső miniszterelnöksége (1895–1899) alatt a kormány egyre közvetlenebb nyomást gyakorolt a névmagyarosításokra, különösen az állami alkalmazottak körében kampányolt. Bánffy miniszterelnök bukása után a névmagyarosítási hullám utóda, Széll Kálmán idejében alábbhagyott.

Kozma István megállapítása szerint „A névmagyarosítás mint társadalmi jelenség egyfelől a magyarosodó kisebbségek önkéntes asszimilációjának egyik megnyilvánulási formája, kísérőjelensége volt; másfelől az idegen származású népesség asszimilálására és az országimázs magyarosítására irányuló hol nyílt, hol burkoltabb állami-politikai erőfeszítésekkel és társadalmi mozgalmakkal volt összefüggésben. Végül egyes időszakokban, főleg az 1930–40-es években megbélyegzett, fenyegetett státusú etnikai/vallási csoportok (zsidók, majd a svábok) menekülési stratégiájával, az idegen származás egyik külső jegyének elrejtésével függött össze.” A névmagyarosítás döntően a magyar nyelvhatáron belüli mozgalom volt. A nemzetiségi vidékek, közte Kárpátalja, alulreprezentált a mozgalomban.

Az 1910-es népszámlálás az ország zsidó lakosságát számba se vette. A népszámláláskor az anyanyelvet vették alapul. Az adatfelvételekor követett metodikai útmutató szerint: „Anyanyelv gyanánt minden befolyástól mentes, a valósághoz híven, mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. Ennél fogva megjegyzendő, hogy ámbár az anyanyelv a legtöbbször azonos azzal a nyelvel, amelyet ki-ki gyermekkorában és rendszerint az anyjától tanult, mégis előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint anyjáé, különösen, ha a gyermek kisdedóvodában, iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezés által vagy annak következtében, hogy szülői különböző anyanyelvűek, az anyjától különböző, más nyelvet sajátított el. [...] Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be, ennél fogva a zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknek tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni.” A népesség vallási megoszlása tekintetében 1910-ben az ország lakosságának 5%-a volt izraelita.

Az ország népességének számában és az etnikai arányok változásában szerepet játszottak a kivándorlási hullámok is, amelyek Magyarország tekintetében a 19–20. század fordulóján voltak a legjelentősebbek. 1890–1900 között az Európából az USA-ba kivándorlóknak 15,5%-a a Monarchiából származott, 1901 és 1910 között pedig 23,8%-a, amivel az európai kivándorlók között az első helyre került. Az össznépességen belüli etnikai arányokat figyelembe véve, a szlovákok, a németek és a ruszinok körében volt a legnagyobb arányú a kivándorlás.

9. táblázat. A magyarországi kivándorlók nemzetiségi megoszlása, százalékban

	<i>Magyar</i>	<i>Szlovák</i>	<i>Német</i>	<i>Román</i>	<i>Ruszin</i>	<i>Horvát és szerb</i>	<i>Egyéb</i>
1905–1907	33,9	23,0	20,4	14,4	3,8	3,4	1,1
1911–1913	35,0	19,0	17,8	20,9	3,9	2,4	1,0

Forrás: Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest, 1977, Akadémiai. 174. o.

A mai Kárpátalja területének etnikai és nyelvi összetétele már a 19–20. század fordulóján is vegyes volt. A vidék mai területére átszámított népszámlálási adatok szerint Kárpátalján a ruszinok alkottak abszolút többséget.

10. táblázat. A lakosság anyanyelvi összetétele a népszámlálási adatoknak a mai Kárpátalja területére való átszámítása alapján

	1880		1910	
	fő	%	fő	%
Ruszin	244.742	59,8	331.625	55,4
Magyar	105.343	25,7	184.287	30,8
Német	31.745	7,8	63.249	10,6
Rómán	16.713	4,1	11.423	1,9
Szlovák	8.611	2,1	6.333	1,1
Egyéb	1.817	0,5	1.719	0,2
Összesen	408.971	100,0	598.863	100,0

Forrás: Kocsis Károly–Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest, 1998, Geographical Research Institute and Minority Studies Programme. 86. o.

Az 1848 és a dualista állam megalakulása közötti időszakban kiteljesedő ruszin nemzeti-ségi mozgalmat a modern historiográfia az „ébredés”, a „nemzeti újjászületés”, a „nemzetépítés” időszakának nevezi. A ruszin lakosság zömmel a legalsó társadalmi réteghez tartozott, értelmiségét javarészt a görög katolikus papság képezte. A ruszin nemzeti ideológia megteremtésében alapvető szerepet játszott Alekszandr Duchnovics (1803–1865). A nemzeti romantika jegyében született verseire *Я русин был, есмь і буду* [Ruszin voltam, vagyok, leszek], *Подкарпатській Русини* [Kárpátaljai ruszinok] – himnuszként tekintettek.

Duchnovics foglalkozott a ruszin történelemmel is, s az őslakos gondolat és a galíciaiakkal való rokonság mellett foglalt állást, elítélt mindenféle elnemzetietlenítő törekvést. Duchnovics *Сокращенная грамматика письменного русского языка* [A ruszin nyelv kis nyelvtana] címmel kiadott nyelvkönyve a helyi beszélt nyelven és az egyházi szláv nyelven alapult, s a ruszin nyelvi irányzat számára jelentett mintát.

A ruszofil irányzat nyelvtanát Ivan Rakovszkij (1815–1885) alkotta meg, amely azonban igen távolt állt a kárpátaljai beszélt nyelvtől. Rakovszkij egyik alapítója volt a Szent Bazil Társulatlak (1866–1902). A társulat tankönyveket, illetve lapokat adott ki. 1867-től jelent meg *Світ* [Világ] című lapjuk, melyet az ungvári Jäger-nyomda adott ki heti rendszerességgel, ám az orosz nyelvű kiadványt a helyi lakosság legnagyobb része nem értette, az előfizetők sorra elmaradtak. 1869-től áttértek az egyházi szláv, az orosz és a ruszin keverékéből kialakított irodalmi nyelvre. Ez sem hozta meg azonban a várt eredményt.

A század végén felerősödött a ruszin származású értelmiség elmagyarosodása. Ennek jele, hogy az 1880-as években több ruszin irányultságú politikai lap már magyar nyelven jelent meg a régióban, például az *Ung*, az *Ungvár*, az *Ungvári Közlöny*. 1873 júniusában indult a *Kapnam* [Kárpátok] című lap, mely két évvel később a Szent Bazil Társulat, illetve az eperjesi és munkácsi görög katolikus püspökség hivatalos lapjává vált. A lap programjának lényege, hogy „a magyar földön élő orosz nép rendelkezék nyomtatott orgánummal, [...] saját nyelvén adja jelét annak, hogy [...] létezik, s nem pusztán létezik, hanem van elegendő szellemi ereje ahhoz, hogy méltó tagja legyen a magyar birodalom lakó népek szellemi testületének”. A lap ehhez azzal járult hozzá, hogy az egyházi szlávval kevert helyi beszélt nyelven jelent meg. Bár lojális volt a magyar államhoz,

erőteljesen kiállt a ruszin érdekek védelmében, amikor 1874-ben a kultuszminisztérium a cirill helyett a latin ábécé bevezetését javasolta a görög katolikus püspököknek. Ugyanígy tiltakozott a naptáregyesítés terve ellen, amely a görög katolikusok által is használt Gergely-naptár helyett a Julián-naptár bevezetését szorgalmazta.

A ruszofil irányzat politikai programja Adolf Dobrjanszkij tollából származik, aki a ruszin, a belorusz és az orosz nép közös származását, a pánszlávizmus eszméjét hirdette (*Проект політичної програми для Русі австрійської* [Az ausztriai Oroszország politikai programjának tervezete] 1871).

A 20. század elején megszüntetett Szent Bazil Társulat örökébe az Unio Könyvnyomda Rt. lépett. Létrehozását azzal indokolták, hogy „a Társulat tagdíjából él, míg az Rt, mint kereskedelmi társulat, vagyonilag és erkölcsileg függetlenül folytathatja a Szent Bazil Társulat munkáját”. Az ungvári Unio Könyvnyomda Rt. húszezer koronás alapítókével a ruszin nemzeti értelmiség irányzataként működött tovább, vezetőségében döntően a Szent Bazil Társulat egykori vezetői foglaltak helyet, illetve tagja volt Avgusztin Volosin is.

A mai Kárpátalja északnyugati részén a magyarosítás alternatívájaként jelent meg a szlovakizáció. Ennek jegyében a ruszin népiskolákban a latin betűs ábécét használták. Mivel így a ruszinok nem ismerték meg a cirill írást, a helyi sajtón és irodalmon keresztül a szlovák kultúrához kapcsolódtak. Avgusztin Volosin szerint ennek következtében a 19. század utolsó negyedében Zemplén megye 160 egykori ruszin falva olyannyira elszlovákosodott, hogy már imakönyveik és vallásos irodalmuk is szlovákul jelent meg.

A helyi történészek – Mészáros Károly, Lehoczky Tivadar, Hodinka Antal és mások – elsőként foglalkoztak érdemben a ruszin nép történetével, számos értékes fejezettel gyarapítva a régió történetírását. Velük párhuzamosan a galíciái „népiek” is érdeklődést tanúsítottak a Kárpátokon túli ruszinság iránt. Mihail Dragomanov az elsők között fordult meg a vidéken az 1880-as években. Az irányzathoz tartozott Ivan Franko is, aki a helyi népköltészet gyűjtésével is foglalkozott. A leMBERGI (Lviv) Sevcsenko Társaság pedig kárpátaljai kutatókat igyekezett bevonni a közös munkába, többek között kapcsolatban álltak Hiador Sztropszkijel. Velük jelenik meg az ukrán eszmeiség és orientáció a vidéken.

A 19. században a magyar állami nyelvpolitika a ruszin nyelv fejlődését nem akadályozta. A 19–20. század fordulójától azonban a magyarosító törekvések fokozatosan szorították vissza az adott korszakban a szláv lakosság nyelvének használatát az oktatásban. „Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedtek. A kulturális homogenizációt a modern állam hatékony működtetésének és egyben a társadalmi felemelkedés elengedhetetlen előfeltételének tartották” – állapítja meg Romsics Ignác történész. Ugyanakkor a lakosság többségét alkotó helyi szláv közösségnek és szűk értelmiségi rétegének nem voltak egységes elképzelései nyelvük további fejlődéséről. Egyes irányzatok az orosz nyelvet tekintették a helyi szláv közösség irodalmi nyelvének, mások a helyi dialektusokra alapozva kívántak saját irodalmi nyelvet kialakítani. Az ukrán nyelv irodalmi nyelvként való használata nem volt jellemző az adott korszakban. A magyar politika álláspontja a ruszin identitás és a helyi nyelvjárásokra alapozott önálló ruszin irodalmi nyelv kialakítása, illetve erősítése volt. Ám ez a nyelvpolitikai törekvés nem talált teljes mértékű elfogadásra a régió szláv lakossága körében, tekintettel arra, hogy az állam erősödő homogenizációs politikája fenntartásokat ébresztett.